

KRETANJE BROJNOG STANJA PRVE VERSKE OPŠTINE U ŽUPANIJI BARANJA — U DARDI

Prilog istoriji naseljavanja Jevreja u županiji Baranja

U selima županije Baranja Jevreji se pojavljuju na kraju četvrte, tj. poslednje etape u istoriji naseljavanja mađarskih Jevreja¹⁾, koja počinje konačnom pobedom nad Turcima.

U zemlji koja je vraćena u posed Habsburgovaca, vlastela je omogućavala Jevrejima da se naseljavaju na njihovim imanjima i da se uključe u privredni život.

Prema zemaljskom popisu Jevreja u prvoj polovini XVIII veka, od četrdesettri županije uže Mađarske samo u devet županija nisu živeli Jevreji. Među ove spada i Baranja²⁾, gde je u to doba samo jedan Jevrejin imao radnju u Šiklošu. Reč je o nekom torbaru po imenu Ižak, poreklom iz Rohonca, ali njegova porodica i rodbina ne stanuju na području županije, niti on plaća porez županiji, već jedino veleposedniku. Županija u to doba još ne dozvoljava naseljavanje Jevreja. Godine 1742. grof Karolj Baćanji prima na svoje imanje jednog Jevrejina iz Bonjhada u županiji Tolna, ali statut Baranje, donet 1746. godine, ukida to naseljavanje, štaviše 1750. godine protivni se čak i njihovom dolaženju na vašare iz susednih županija³⁾. Jedini izuzetak čini Mozeš Leb sa stanom u Hedjesu (takođe županija Tolna), koji dobija 1741. godine dozvolu za torbarenje u Baranji »pošto je siromašnom narodu (kmetovima) kupovina neophodna«⁴⁾.

Naseljavanje Jevreja nastaje tek u drugoj polovini toga veka. Godine 1775. u Baranji žive 32 porodice, a 1778., odnosno 1779. godine, 67 porodica⁵⁾. Celokupno jevrejsko stanovništvo u županiji 1800. godine iznosi 468 lica⁶⁾, i to po srezovima:

srez Darda	146 lica
„ Pečuj	16 „
„ Mohač	60 „
„ Hedjhat	118 „
„ Sentlerinc	128 „

Dakle, najviše Jevreja ima u srezu Darda, 31,2% celokupnog jevrejskog stanovništva.

Po popisu iz 1778. godine, Jevreji žive u 50 opština županije, i to po dve porodice u 10 opština, a po jedna porodica u ostalim opštinama, dok je najnaseljenija Darda, gde živi osam porodica⁷⁾. Tako Dardu možemo smatrati prvim jevrejskim naseljem u županiji. Po profesiji Jevreji su većinom trgovci-torbari, dok manji deo trguje mešovitom robom, a mnogi žive od zakupa krčmi i ostalih zakupa na imanjima veleposednika⁸⁾.

Prirast je najbrži u Dardi, gde posle jednog stoleća živi već 21 porodica, zatim slede Bakša sa 13 i Dunasekče sa 11 porodica. Jevreji i tada žive raštrkani u 50 opština županije⁹⁾.

Za relativno kratko vreme jedva nešto više od dve decenije, jevrejsko stanovništvo se ukorenilo u županiji, a prva brojnija verska opština nastala je u srezu Darda, gde su Jevreji najbrojniji, u centru veleposeda Esterhazija, u mestu Darda.

Dozvola da se naseljavaju, stvaranje dardanske verske opštine, koja je u doba feudalizma najbrojnija, prirast duša, njeno kratkotrajno cvetanje, a posle njena stagnacija, u tesnoj je vezi sa kretanjem tržišnih odnosa u Baranji.

Posle konačnog poraza Turaka, posed u Dardi u vidu poklona Habsburgovaca dolazi u ruke grofova Janoša i Fridješa Veterani. Posle su celokupni kompleks poseda od 19 sela od njih kupili Esterhazijevi¹⁰⁾, i za vreme njihovog posedovanja nastalo je prvo jevrejsko naselje, a kasnije i verska opština u Dardi.

Uporedivši istraživanja Lajoša Ružaša¹¹⁾ o trgovinskim i tržišnim odnosima u Baranji sa našim podacima o naseljavanju baranjskih Jevreja, odnosno sa brojnim stanjem dardanske verske opštine, možemo uočiti ove veze:

1. Veleposedi u Baranji nisu između 1741. i 1767. godine raspolagali značajnijim tržišnim viškovima, a ni plasman neznatnog viška na teško pristupačnim inostranim tržištima nije doneo mnogo koristi veleposedniku. Kao što smo videli, u to doba, izuzev spomenuta dva trgovca, županija je vodila politiku ograđivanja od Jevreja. Nije im dozvoljavala naseljavanje i dolazak na vašare, mada bi oni rado dolazili iz Tolne, jer su bili tako siromašni da su ih u Baranju privlačile čak i one krajnje oskudne trgovinske mogućnosti¹²⁾. Ali tada tamo još nisu bili potrebni.

2. Vreme između 1767. i 1790. godine je doba razvoja lokalne, gradske pijace u županiji. Ovo se vreme podudara sa dozvolom da se Jevreji naseljavaju u Baranji i sa porastom broja Jevreja u Dardi.

Broj jevrejskih porodica u Dardi iznosi 1778/79. godine osam, 1780. godine devet, 1781. godine sedam (34 lica), 1787. godine¹⁴⁾ deset, 1788. godine dvadeset jedan.

Vežu između razvoja tržišta i naseljavanja Jevreja tumačimo time što posle sređivanja agrarnih odnosa (1767. godine) lokalno tržište, tržište u gradiću, dobija sve veći značaj i za seljake i za veleposednike. Naime, nekoliko sela stiče pravo za održavanje vašara i postaje gradić, usled čega pijačna taksa na pijacama gradića u centru veleposeda povećava dotadašnje prihode veleposednika (zakup krčmi, trgovina stočarskim i ratarskim proizvodima). A kmetove njihovi gospodari prisiljavaju da se uključe u tržišnu privredu, da svoje proizvode ponovče, kako bi mogli plaćati cenzus i arendu. Zbog toga se u drugoj polovini toga veka tu i tamo pojavljuju jevrejski i srpski trgovci, kojima veleposednici dozvoljavaju da se nasele, prvo kao zakupnici krčmi i mesara, a kasnije se njihova delatnost proširuje i na trgovinu žitaricama, vunom i duvanom. Istovremeno bave se i prodajom gvoždarske i tekstilne robe i lula. Industrijsku robu sami nabavljaju i sami prevoze iz Nađsombata, Bratislave, Pešte i Graca. S njima se stvara trgovački sloj lokalnog tržišta¹⁵⁾.

3. Između 1790. i 1848. godine, u doba krize feudalizma, uloga tržišta je značajnija nego što je bila u ranijem periodu. U dvadesetim godinama XIX veka uticaj otvorenog tržišta stiže i u Baranju, tražeći u županiji vino, vunu i žitarice. Po Eleku Fenješu, statističaru toga stoleća, Jevreji se uglavnom bave trgovinom ovih artikala. Pored stranog tržišta sve veću ulogu je igralo i lokalno tržište gradića.¹⁶⁾ Zbog ovih činjenica i broj jevrejskog stanovništva je znatan, što pokazuju i podaci popisa iz 1800. godine. A porast je očigledan u dvadesetim godinama toga stoleća baš u Dardi, gde već 1836. godine živi 227 lica¹⁷⁾, a 1839. godine 236 lica¹⁸⁾.

Naime, druga najveća trgovinska organizacija u županiji nastaje baš u srezu Darda, gde po zemaljskom popisu iz 1828. godine ima 34 sitnija i 13 krupnijih trgovaca. Od krupnijih trgovaca u srezu jedan stanuje u Dardi, a ostali u selima sreza¹⁹⁾. Pošto nam je poznato da su se ovi krupniji trgovci bavili uglavnom trgovinom svinjama, možemo konstatovati da su gro Jevreja sačinjavali sitniji trgovci. Svinja je, naime, po zakonima jevrejske religije zabranjen artikal ne samo za ishranu nego i za trgovinu. A seosko jevrejsko stanovništvo toga doba strogo se pridržavalo svih verskih zakona.

Postavlja se pitanje zašto nije bilo najviše Jevreja u mohačkom srezu, prvom i najvećoj trgovačkoj organizaciji u županiji, gde po popisu iz 1800. godine živi svega 60 Jevreja. Pretpostavljamo da su mogućnosti naseljavanja morale biti lakše, a i već postojeća verska opština u Dardi morala je biti privlačna, jer život po verskim zakonima (ritualni zakoni, verska nastava na višem nivou za decu, bogosluženje u verskoj zajednici) bio je lakše ostvarljiv tamo gde je verska opština bila blizu, nego tamo gde je bila daleko.

U svakom slučaju, činjenica da širenje trgovinske organizacije nije u svakom srezu proporcionalno sa porastom jevrejskih naselja,

ukazuje na to da naseljavanje nije bilo regulisano isključivo tržišnim mogućnostima nego i drugim spoljnim i unutrašnjim uzrocima. S druge strane, postaje jasno da trgovina nije bila isključivo u rukama Jevreja, što su desničarski historičari rado naglašavali.

Srećnim sticajem svih činilaca ubrzava se stvaranje većih zajednica. Primer za to u Baranji je Darda, gde je u prvoj polovini XIX veka, u doba procvata seoskih zajednica u Mađarskoj, stvorena najbrojnija verska opština u županiji. Ovaj gradić postaje između 1826. i 1842. godine verski centar Jevreja u županiji, sedište županijskog rabina Izraela Leva, kasnijeg rabina u Pečuju.²¹⁾ Međutim, ovo doba napretka je kratkotrajno. Po konskripciji iz 1850. godine²²⁾ u Dardi žive samo 133 Jevrejina, od kojih je 73%, tj. 97 lica, rođeno u mestu. Ne možemo smatrati tačnim podatak Eleka Fenješa iz 1851. godine koji tvrdi da u Dardi živi 250 Jevreja²³⁾. Moramo smatrati pouzdanijim popis još uvek županijskog rabina Leva koji već tada radi u Pečuju, a sem toga i privredni razvoj i razvitak pravnog položaja Jevreja (godine 1840. stiču pravo slobodnog naseljavanja, izuzev u rudarskim naseljima) čini verovatnim opadanje brojnog stanja seoskih verskih opština, a ne njihovo jačanje.

U slobodnim kraljevskim gradovima u Međudunavlju, posle mađarske revolucije 1848/49. godine, može se uočiti dalja koncentracija kapitala²⁴⁾. Istodobno u odnosu na baranjske Jevreje u Pečuju stiče se iskustvo da »su vernici svih krajeva nagrnuli u Pečuj, gde ubrzo počinju da cvetaju zanatstvo i trgovina«²⁵⁾. Dok su u Pečuju 1840. godine živela 72 Jevrejina, njihov broj 1842. godine iznosi već 187, a 1850. godine 385. Do 1910. godine broj Jevreja se povećava na 4020²⁶⁾. U Mohaču 1836. godine još nema Jevreja²⁷⁾, a 1839. godine samo 5 porodica²⁸⁾, Fenješeva statistika iz 1851. godine ne spominje nijednog Jevrejina, a 1910. godine već ih je bilo 963²⁹⁾. U Osijeku, Dardi najbližem gradu, 1839. godine bilo je 66 Jevreja³⁰⁾, Fenješ 1851. godine ne daje podatak, a 1910. godine broj Jevreja je 2340³¹⁾. Inače o Osijeku znamo da je tamošnja verska opština osnovana 1845. godine i da je uskoro postala najveća verska opština u Hrvatskoj, a tek ga je 1890. godine pretekao Zagreb³²⁾.

Premeštanje težišta trgovine u gradove unosi promenu u geografsku rasprostranjenost Jevreja. Značajni centri iz doba feudalizma gube svoj trgovinski značaj, stanovništvo im opada, a gradske verske opštine poletno napreduju.

Vrativši se na kretanje brojnog stanja duša u Dardi, postaje nam razumljivo njihovo opadanje do 1850. godine, njihovo stagniranje izvesno vreme, a kasnije njihovo ubrzano opadanje. Kretanje brojnog stanja u vremenu između 1850. i 1943. godine izgleda ovako; 1850. godine 133 lica po dardanskoj konskripciji

1855.	„	148	„	po shematizmu rimokatoličke biskupije u Pečuju (u daljem tekstu: shematizam)
1868.	„	114	„	shematizam
1885.	„	47	„	„
1893.	„	64	„	„
1900.	„	56	„	„
1901.	„	56	„	„
1906.	„	75	„	„
1910.	„	118	„	mađarski državni popis
1914.	„	130	„	shematizam
1943.	„	36	„	„

Kao značajan faktor koji je doveo do opadanja smatra se emancipacija mađarskih Jevreja 1867. godine koja je dala dalji podstrek preseljavanju u gradove, što se vidi iz podataka za 1885. godinu. Izvestan porast posle 1900. godine karakterističan za gradove i mesta u Međudunavlju³¹⁾ u vezi je sa potražnjom na stranom tržištu. Poslednji podatak kojim raspolažemo iz 1943. godine ukazuje na potpuno nazadovanje verske opštine. Ova pojava nije usamljena i uočljiva je u svim selima Međudunavlja u Mađarskoj. Prema uporednoj statistici iz 1921. i 1931. godine o brojnom stanju jugoslovenskih verskih opština, broj lica u opštinama velikih gradova se povećava, a u malim gradovima, sem nekoliko izuzetaka, opada. Jevrejsko stanovništvo se u to doba uglavnom koncentriše u velikim gradovima³²⁾.

Đula Sekfi³³⁾ iscrpno istražuje geografske promene koje su nastale u doba kapitalizma usled preseljavanja Jevreja iz sela u gradove, a u vezi sa trgovinskom delatnošću Jevreja u Mađarskoj u doba feudalizma i kapitalizma. Opadanje seoskih centara i ogromno jačanje gradskih centara konstatuje po činjenicama, ali njegovi zaključci i konsekvence, ograničeni njegovom konzervativnošću i antisemitizmom, su bolno neobjektivni. Nije nam zadatak da se upuštamo u raspravu o njegovom gledištu, ali radi ispravnog vrednovanja pojava koje smo mi istraživali, moramo ukazati na to da, koristeći rezultate naše današnje istorijske nauke, možemo ustanoviti da se u drugoj polovini XVIII veka u Baranji pojavljuju srpski i jevrejski trgovci i time se stvara trgovački sloj lokalnog tržišta, onog tržišta koje je prema feudalizmu služilo razvoju građanstva, pa time i razvoju kmetova³⁴⁾.

Trgovci se preseljavaju iz seoskih centara u gradske i doprinose procesu stvaranja industrijskih i trgovinskih gradova usled razvoja produkcionih odnosa, odnosno organizuje se trgovina agrarnih gradova³⁵⁾.

Kao što smo već ranije spomenuli, Darda je postala verski centar Jevreja u županiji za vreme delovanja Izraela Leva. Uspomenu na versku opštinu sačuvala je literarna delatnost Izraela Leva u jevrejskoj literaturi. Odavde on piše najvećem rabinu toga doba, Moše Soferu u Bratislavu, o talmudskoj nauci, o problemima verskih za-

kona, o finansijskim pitanjima, pitanjima ritualnih kupatila i o drugim pitanjima. U svom glavnom delu, izdatom krajem njegovog života, spominje i svoju delatnost u Dardi³⁴).

Mađarska jevrejska istorijska nauka uvrstila je Izraela Leva među eminentne rabine toga doba. Nepokolebljivo privržen verskim tradicijama, pridržavajući ih se vanrednom strogošću, bio je miroljubiv čovek i veliki naučnik. Poznavajući njegov karakter i njegovo gledište o Jevrejima, Darda je u njegovo doba bila potpuno konzervativna, religiozna i praktična verska opština, mada se kasnije priključila liberalnijoj (neološkoj) verskoj organizaciji.

Sama Darda je do kraja prvog svetskog rata pripadala Mađarskoj, a od tada — izuzev godine fašističkog napada na Jugoslaviju, kada je pripadala Mađarskoj — Jugoslaviji kojoj pripada i sada.

Istorija nekada značajne baranjske zajednice na taj način postala je zajednička baština Jevreja u obe zemlje.

(Preveo Toma Nador)

B E L E Š K E

1. Monumenta Hungariae Judaica, tom VII, Budapestini 1963. U celini je posvećena prvim zemaljskim jevrejskim konskripcijama (1725—1748). Za istoriju naseljavanja vidi: ibid Grunwald Fulop — Scheiber Sandor: Prilog istoriji naseljavanja mađarskih Jevreja u prvoj polovini XVIII veka, str. 5—48.
2. Ibid: Ember Gyozo: Zemaljski popisi Jevreja u Mađarskoj u prvoj polovini XVIII veka, str. 72.
3. Schweitzer Jozsef: Istorija jevrejske verske opštine u Pečuju, Budimpešta 1966, str. 12—13. (U daljem tekstu: Istorija JVOP).
4. Ruzsas Lajos: Život seljaka u Baranji i njihova borba sa veleposedom 1711—1748, Budimpešta 1964, str. 73. (U daljem tekstu: Život seljaka u Baranji).
5. Istorija JVOP, str. 13.
6. Zbirna tabela... taxa tolerantialis o jevrejskom stanovništvu županije Baranja. Državni Arhiv u Pečuju br. 58—1800.
7. Istorija JVOP, str. 152.
8. Ibid, str. 13.
9. Ibid, str. 14. i 153.
10. Život seljaka u Baranji, str. 12.
11. Ibid, str. 71. i dalje, str. 100. i dalje.
12. O siromaštvu Jevreja vidi: Istorija JVOP, str. 21, uopšte o njihovim finansijskim prilikama: Laczer Denes: Porez za strpljenje i ekonomski položaj mađarskih Jevreja na početku reforme. Jubilarna spomenica povodom jubileja dr Lajoša Blau, Budimpešta 1926, str. 276—279.
13. Popis jevrejskog stanovništva u srezu Darda br. 51—1780, br. 56—1781. Poreski popis taxa tolerantialis jevrejskih porodica u četiri okruga županije Baranja br. 57—1787. Državni Arhiv u Pečuju.
14. Život seljaka u Baranji, str. 73.
15. Ibid, str. 103.

16. Fenyes Elek: Sadašnje stanje Mađarske i priključenih pokrajina u statističkom i geografskom pogledu 1, Pešta 1836.
17. *Conspectus Almae Diocesis Quinque Ecclesiensis 1839.*
18. Život seljaka u Baranji, str. 104.
19. Istorija JVOP, str. 44.
20. *Conscriptions Protokoll von saemtlichen israelit. Einwohnern des Bezirks Darda... itsl... 1850.* Kod rabinata jevrejske verske opštine u Pečuju.
21. Fenyes Elek: Geografski rečnik Mađarske 1, Pešta 1851.
22. Ruzsas Lajos: Razvitak gradova u Međudunavlju u XVIII i XIX veku, Budimpešta 1963, str. 303 (Naučni zbornik Međudunavlja br. 43).
23. Istorija JVOP, str. 46.
24. *Ibid*, str. 26. i 166.
25. Po navedenom delu Fenješa
26. Istorija JVOP, str. 15.
27. Popis stanovništva zemalja mađarske krune 1910. godine, prvi deo, Budimpešta 1912, Mađarska statistička saopštenja, nova serija, sveska 42. Ovde primećujemo da su 1851. godine u Mohaču već živeli Jevreji, ali nije nam pošlo za rukom da nađemo podatke o njihovom tadašnjem brojnom stanju. O Mohaču vidi: Mađarski jevrejski leksikon, Budimpešta 1929.
28. Po navedenom delu Fenješa.
29. Popis stanovništva zemalja mađarske krune 1910. godine, prvi deo itd.
30. *Encyclopedia Judaica*. 9. s. v. Jugoslavien.
31. Ruzsas Lajos: Razvitak gradova itd., drugi deo, Budimpešta 1964. (Naučni zbornik Međudunavlja br. 51/ tabela 8/b).
32. Vidi primečbu br. 30.
33. Szekfu Gyula: Tri pokolenja, Budimpešta 1920, str. 141 i dalje, str. 210. i dalje.
34. Život seljaka u Baranji, str. 74.
35. Vidi: navedena istraživanja o istoriji gradova Lajoša Ružaša, kao isto: Razvitak gradova u Južnoj Mađarskoj XVIII i XIX veka (Ekonomске baze razvitka gradova), Budimpešta 1966 (Naučni zbrvnik Međudunavlja br. 62).
36. Bacher Vilmos: Iz prve polovine našeg stoleća. Dopisnici Mozeša Sofera, rabina u Bratislavi. Mađarski jevrejski pregled, Budimpešta 1892, str. 702. Diamant Gyula: Iz prve polovine našeg stoleća. Dodatne primedbe. Mađarski jevrejski pregled 1893, str. 333.
Glavno delo Löw Izrael: Bet Jisrael vi-Jehuda, Lavov 1867. Talmudske rasprave, biblijska objašnjavanja, predikacije. Za osvećenje prve sinagoge u Pečuju sastavio je prigodnu pesmicu. O tome, kao i o njegovom životu, vidi: Istorija JVOP, str. 44—46, str. 159.